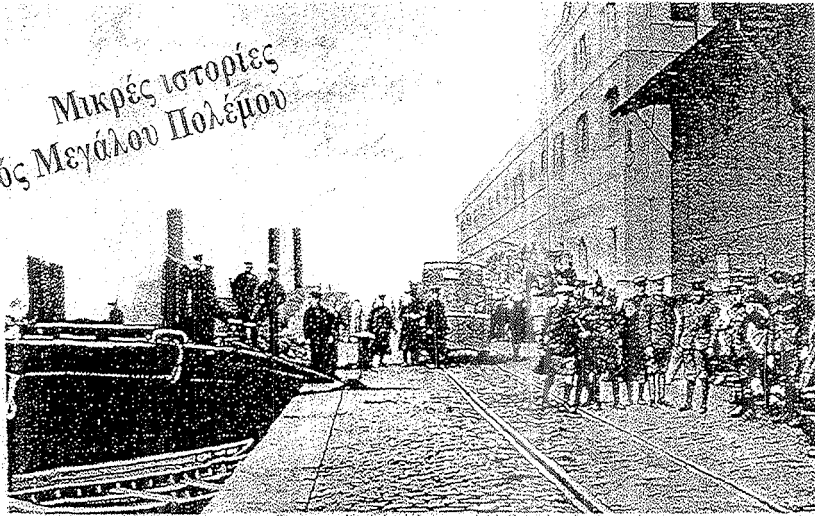

Ο Α ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ

Μικρές ιστορίες
ενός Μεγάλου Πολέμου

Γroupes Anglais défilant dans Athènes

ΑΡΧΕΙΑ
ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΘΕΜΕΛΙΟ

Τυπολογία και συνέπειες της ξένης στρατιωτικής παρουσίας στην Ελλάδα ~ Ενεργητικός πόλεμος και σοσιαλισμός ~ «Συμμαχικές επεμβάσεις» σε οικονομίες πολέμου ~ «Το κατακλυσμό την Ελλάδα χρέμα» ~ Ρυθμίσεις της αγοράς στην Ελλάδα ~ Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος στην ελληνική ιστοριογραφία ~ Το επίτελο Μαρκεζίνη ~ Δύο επιστολές του Μιλτιάδη Πορφυρογένη ~ Ένα εξάμηνο στη Μακρόνησο ~ Στάλιν: μια άγνωστη ξυλογραφία του Α. Τάσου ~ Μνήμη Μιγάλη Παπαγιαννάκη, Φώφης Λαζάρου, Παναγιώτη Αρώνη, Δημήτρη Σπάθη ~ Ιστορικό Αρχείο του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς

Στάλιν

Μια άγνωστη ξυλογραφία
του Α. Τάσου

Με αφορμή τη συμπλήρωση φέτος τριάντα χρόνων από την απώλεια του χαράκτη Α. Τάσου (1914-1985), παρουσιάζουμε ένα άγνωστο έργο του: την ξυλογραφία του που απεικονίζει τον γενικό γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ) Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς Στάλιν (1878-1953). Πότε και γιατί φιλοτέχνησε αυτό το χαρακτηριστικό ο Τάσος; Γιατί δεν μίλησε ποτέ για το έργο, αν και ο ίδιος ήταν στρατευμένος από νωρίς στο κομμουνιστικό κίνημα; Γιατί η ξυλογραφία δεν δημοσιεύτηκε σε κάποιο έντυπο και δεν περιλήφθηκε στις δύο εκδόσεις με την πλήρη εργογραφία του¹; Στα ερωτήματα αυτά θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε, όσο είναι δυνατόν.

Ο Τάσος ήδη από τη δεκαετία του 1930 είναι μέλος της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας, γοητευμένος από την ιδεολογία της που υποσχόταν έναν καλύτερο και δικαιότερο κόσμο. Τη δεκαετία του 1940 γίνεται μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας. Στην Κατοχή φυλακίζεται και στην Αντίσταση συμμετέχει με ξυλογραφίες του σε παράνομα λευκώματα (*Από τους Αγώνες του Ελληνικού Λαού*, 1943· *Τα Νιάτα στον Αγώνα*, 1943· *Για τη Χιλιόκριβη τη Λευτεριά*, 1945· *Θυσιαστήριο της Λευτεριάς*, 1945), ενώ συντάσσεται με την ομάδα Χαράχτες της Εθνικής Αντίστασης και λαμβάνει μέρος στις μάχες των Δεκεμβριανών². Τα χρόνια 1945-48 γίνεται ο καλλιτεχνικός υπεύθυνος του εκδοτικού οίκου του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας Τα Νέα Βιβλία³, οίκου τον οποίο διευθύνει ο δικηγόρος, καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στην Εμπορική Σχολή του Βόλου και δημοσιογράφος

Α. Τάσος, 1944, από φωτογραφία του Σπύρου Μελετή

1. Ειρήνη Οράτη (επιμ.), *Α. Τάσος*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 1985· *Α. Τάσος. Χαρακτική 1932-1985*, Αθήνα 1998. Τις βιογραφικές πληροφορίες του Τάσου τις αντλούμε από τις δύο αυτές εκδόσεις.

2. Ευγένιος Δ. Μαθιόπουλος, «Οι εικαστικές τέχνες στην Ελλάδα τα χρόνια 1945-1953», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασχηματισμός - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. Δ2, Αθήνα 2009, σ. 184.

3. Α. Κ., «Διαφανής σαν κρύσταλλο. Συζήτηση με τον Μέμο και τη Ζιζή Μακρή, που μαζί, τους έδανε μισό αιώνας φίλιας», εφ. *Ριζοσπάστης*, (ιαφιέραμα 7 Μέρες, Α. Τάσος), 20 Οκτωβρίου 1985· Ευαγγελία Αντζακά-Βέη - Δημήτρης Παυλόπουλος, «Οι Νέοι Μεγάλοι Εκδοτικοί Φορείς της Αθήνας. Τυπογραφεία - Εκδοτικοί Οίκοι (19ος-20ός αι.)», στο Κωνσταντίνος Σπ. Στάκος - Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντάκοσια Χρόνια Έντιμης Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 373.

Γιώργος Δ. Ζιούτος (Γεώργιος Δ. Ζωιτόπουλος, 1903-1967)⁴. Επιμελήθηκε τα ακόλουθα βιβλία: *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (Μπολσεβίκων). Επιτομή που συντάχθηκε από Επιτροπή της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ – Εγκρίθηκε από την Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΣΕ*, ως πρώτο τόμο της σειράς *Ιστορική Βιβλιοθήκη* του εκδοτικού οίκου (1945), χαράζοντας στο ξύλο το εξώφυλλο· Νίκου Ζαχαριάδη, *Ο αληθινός Παλαμάς* (1945), χαράζοντας στο ξύλο την προμετωπίδα· Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Της νύχτας και της λευτεριάς. Ποιήματα* (1946), χαράζοντας στο ξύλο τόσο το εξώφυλλο όσο και την προμετωπίδα· Κώστα Βάρναλη, *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη* (1946), χαράζοντας στο ξύλο την προμετωπίδα· Κώστα Φυλίου, *Ψαλμοί του Δαβίδ* (1947), χαράζοντας στο ξύλο το εξώφυλλο, τα πρω-

τογράμματα και τα υποσέλιδα κοσμήματα· Καρλ Μαρξ, *Η 18η Μπρυμάρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (1947), χαράζοντας στο ξύλο το εξώφυλλο⁵.

Το 1948 πέρασε έκτακτο στρατοδικείο⁶, όπως θυμάται σε ντοκιμαντέρ που σκηνοθέτησε ο Τάκης Παπαγιαννίδης αργότερα, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, και υπέγραψε δήλωση μετανοίας για να εξασφαλίσει το απαραίτητο πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων που θα του επέτρεπε να διεκδικήσει το 1948 την εικονογράφηση σχολικών εργασιδίων σε διαγωνισμό του Οργανισμού Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων⁷ και το 1957 τη θέση του σχεδιαστή γραμματοσήμων στα Ελληνικά Ταχυδρομεία⁸. Η πράξη του θεωρήθηκε προδοτική και του κόστισε τη διαγραφή του από το ΚΚΕ. Ο ίδιος ο Τάσος λέει σε συνέντευξή του το 1982 ότι «η Αριστερά» ζήτησε την

4. Για τον Ζιούτο και τον εκδοτικό οίκο Τα Νέα Βιβλία βλ. Κατερίνα Ζωιτοπούλου-Μαυροκεφαλίδου (επιμ.), *Γιώργος Ζιούτος (1903-1967). Επιστημονική συνάντηση στο Βόλο για τον ερευνητή, το δημοσιογράφο, τον εκδότη και τον αγωνιστή της Αριστεράς, Μάρτιος 1997*, Αθήνα 2000· Δημήτρης Λαμπροπούλου, «Βιβλία χωρίς λάθη» στο σκηνικό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων: η εκδοτική εταιρεία Τα Νέα Βιβλία», στο ίδιο, σ. 89-106· Κώστας Χατζιώτης, *Βιβλιοπωλεία και Εκδοτικοί Οίκοι της Αθήνας (1900-1950)*, τ. Β', Αθήνα 2001, σ. 233-234.

5. Ειρήνη Οράτη (επιμ.), *Τα Βιβλία του Α. Τάσου*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εταιρεία Εικαστικών Τεχνών Α. Τάσου, 2002, σ. 6-7, 13-14.

6. Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρ. Χατζηκισίφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας*, ό.π., σ. 13-15.

7. Α. Τάσος, *Χαρακτική 1932-1985*, ό.π., σ. 28· Γιάννης Μπόλης, Α. Τάσος, *Ο χαράκτης του αγένια*, Αθήνα γ.χ. [2009], σ. 48 [· Τα Νέα. Σύγχρονοι Έλληνες Εικαστικοί, τ. 12].

8. Α. Τάσος, *Χαρακτική*, ό.π., σ. 29· Παναγιώτης Γράββας, «Η αισθητική του γραμματοσήμου. Διδάγματα από την πείρα εικοσιπέντε χρόνων», π. Ζιούτος, τχ. 46, Μάρτιος-Απρίλιος 1981, σ. 70 του ίδιου.

«Οι γραφικές τέχνες και το ελληνικό γραμματοσήμο», π. *Νέο επίπεδο*, τχ. 15, Φθινόπωρο 1993, σ. 125· του ίδιου, «Σημαντικές σειρές Αισθητική του ελληνικού γραμματοσήμου και καλλιτέχνες που συντέλεσαν στην εξέλιξή του», εφ. *Η Καθημερινή* [Επτά Ημέρες], 10 Ιανουαρίου 1999· Γιάννης Μπόλης, Α. Τάσος, ό.π., σ. 111· Ζαφειρία Κάδου, «1861-2011. Χρονικοί σταθμοί στην ιστορία του ελληνικού γραμματοσήμου», στο Ελληνικά Ταχυδρομεία, *150 Χρόνια Ελληνικού Γραμματοσήμου*, Αθήνα 2011, γ.σ.· Δημήτρης Παυλόπουλος, «Ελληνικές χαρακτές του 20ού αιώνα. Αναμνηστική Σειρά γραμματοσήμων», στο 2011. *Λεύκωμα Ελληνικών Γραμματοσήμων - Hellenic Stamp Year Book. Complete Prestige Collection*, Αθήνα 2011, σ. 4.

9. Δεν αναφέρεται ρητά στο ΚΚΕ... Σύμφωνα με μαρτυρία στενού συνεργάτη του, ο Τάσος είχε πει ότι τον είχαν συκοφαντήσει κάποιιοι αριστεροί με πατάρι φαρμακείου της οδού Κανάρη, στο Κολωνάκι, και ότι πληροφορήθηκε τη διαγραφή του από τον ραδιοφωνικό σταθμό του ΚΚΕ «Ελεύθερη Ελλάδα», που εξέπεμπε από το Βελγικό. Για την ιστορία του συγκεκριμένου σταθμού βλ. Βάσω Ψυσούλη, «*Ελεύθερη Ελλάδα*» - *Η Φωνή της Λιθίας*». *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ Αρχείο 1947-1968*, Αθήνα, Αρχαία Σύγχρονη Κοινωνική Ιστορία, - Θεμέλιο, 2006.

εξόντωσή [του] χωρίς μέτρο και έξω από κάθε έννοια πολιτικής σκοπιμότητας»¹⁰. Δίχως αμφιβολία, το ότι είχε υπογράψει το ιαμό «απεταξάμην μετά βδελυγμίας και αποτροπιασμού τον κομμουνισμόν και τας παραφυάδας αυτού» έπαιξε ρόλο στο να μην κυνηγηθεί και να μην εκτοπιστεί, όπως άλλοι ομότεχνοί του¹¹.

Η προσωπογραφία του Στάλιν, δουλεμένη με τη μέθοδο της ξυλογραφίας σε όρθιο ξύλο¹², έχει ως πρότυπό της γνωστή φωτογραφία του σοβιετικού ηγέτη. Ο Τάσος αντιγράφει τη μορφή, όπως ακριβώς έκαναν οι έλληνες ξυλογράφοι και φωτοτυπογράφοι του 19ου αιώνα¹³, προς την αντίληψη των οποίων δεν ήταν καθόλου ξένος.

Το έργο του δεν φέρει χρονολογία. Με δεδομένα όμως πραγματολογικά και τεχνολογικά, το χρονολογούμε τη δεκαετία του 1940, και μάλιστα στο πρώτο μισό της, γύρω στο 1943-45. Ας δούμε πώς αιτιολογείται η χρονολόγησή μας.

Το 1945 ο Τάσος δουλεύει, όπως είδαμε, για τον εκδοτικό οίκο του ΚΚΕ Τα Νέα Βιβλία και επιμελείται τον πρώτο τόμο της *Ιστορίας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης*. Σε τιμοκατάλογο των εκδόσεων του οίκου αναφέρονται τα έργα του *Στάλιν Διαλεχτικός και Ιστορικός Υλισμός* και *Ο Μεγάλος Πόλεμος για την Πατρίδα*¹⁴. Μήπως η ξυλογραφία του Τάσου με τη μορ-

Γιώργος Δ. Ζιούτος, 1944, φωτογραφία του Σπύρου Μελετιού

10. «Α. Τάσος: Μισός αιώνας χαρακτική. Μια εξομολογητική συνέντευξη στον Γιώργο Κ. Πηλιό: «Πιστεύω πως τώρα σχεδόν ξεκινάω!»», εφ. *Τα Νέα*, 13 Ιουλίου 1982.

11. Ευ. Μαθιόπουλος, *Οι εικαστικές*, ό.π., σ. 206-207· Γιάννης Μπόλης, *Α. Τάσος*, ό.π.

12. Για τη μέθοδο βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες. Ιστορία - Τεχνικές - Μέθοδοι - Γλωσσάρια Όρων*, Αθήνα 2011, σ. 68, 71-72.

13. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Από την ξυλογραφία στην τσιγκογραφία. Βιοτέχνες χαρακτές που συνέβαλαν στην εικονογράφηση εντύπων», εφ. *Η Καθημερινή* [Επτά Ημέρες], 7 Απριλίου 1996· Γιάννης Μπόλης - Δημήτρης Παυλόπουλος, *Ελληνική Χαρακτική, 1843-1915. Ιστορία - Λεξικό Χαρακτών*, Αθήνα 2012.

14. Δ. Λαμπροπούλου, «Βιβλία χωρίς λάθη», ό.π., σ. 104.

Α. Τάσσο, *Μακρυγιάννης*, 1943, ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο, 33 x 24,5 εκ.

Α. Τάσσο, *Στάλιν*, π. 1943-45, ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο, 18,7 x 13,5 εκ.

Karl Krazeisen
Franz Hanfstaengl
Josef Anton Selb.
Μακρυγιάννης, 1828, λιθογραφία με κραγιόνι και πενάκι, 51,5 x 39,5 εκ.

φή του Στάλιν προοριζόταν για μία από τις δύο αυτές εκδόσεις; Υφολογικά *άλλωστε* η προσωπογραφία του Στάλιν προσεγγίζει πολύ την προσωπογραφία του Μακρυγιάννη, έργο του 1943¹⁵, με ακριβές πρότυπο το εκ του φυσικού σχέδιο του στρατηγού από τον βαυαρό εθελοντή υπολοχαγό Karl Krazeisen (1794-1878) που έγινε στην Αίγινα, στις 7 Ιανουαρίου 1827, το λιθογράφησε με κραγιόνι και πενάκι¹⁶ στο Μόναχο το 1828 ο Franz Seraph Hanfstaengl (1804-1877)¹⁷ και το τύπωσε ο Josef Anton Selb (1784-1832) για να εκδοθεί σε λεύκωμα¹⁸. Και στα δύο έργα η λεπτομερής χάραξη δεσπόζει. Ακόμα η υπογραφή του καλλιτέχνη, με το πρώτο γράμμα του Τάσσο, το Τ., είναι και στις δύο ξυλογραφίες όμοια και χαραγμένη στο αυτό σημείο.

Θεωρούμε λοιπόν, με κριτήρια τεχνολογικά και τεχνολογικά, ότι η άγνωστη ξυλογραφία του Τάσσου που

απεικονίζει τον Στάλιν έγινε μάλλον για την εικονογράφηση βιβλίου του εκδοτικού οίκου Τα Νέα Βιβλία γύρω στο 1943-1945. Για κάποιον λόγο δεν περιλήφθηκε σε έκδοσή του. Έπεσε έτσι στη λήθη –τυχαία;...¹⁹, χωρίς να έχει πάρει τη θέση της στην εργογραφία του Τάσσο. Ούτε ο ίδιος ο δημιουργός της, συνεπής κομμουνιστής μεταπολιτευτικά, στις πράτες μάλιστα γραμμές του ΚΚΕ²⁰, θα τη μνημονεύσει ποτέ: θα δηλώνει πως βάδισε, όλη του τη ζωή, «χωρίς πιστοποιητικό κοινωνικών φρονιμάτων, χωρίς ακαδημαϊκούς τίτλους, αλλά με το λαϊκό πιστοποιητικό εισόδου στην καρδιά του λαού»...²¹

Δημήτρης Παυλόπουλος

15. Απεικόνιση: Α. Τάσσο, *Χαρακτική*, ό.π., σ. 64, εκ. 51. Η ξυλογραφία κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου του Δημήτρη Φωτιάδη *Ο Μακρυγιάννης* (Αθήνα 1953). Σώζεται σχέδιο του Τάσσο με μελάνι σε χαρτί (26,5 x 16,5 εκ.), το οποίο, σύμφωνα με τον κατάλογο της 62ης δημοπρασίας του οίκου δημοπρασιών Βέργος (*Σπάνια Βιβλία, Χειρόγραφα, Έγγραφα και Χαρακτικά...*, Τετάρτη 24 Ιουνίου 2015, Αθήνα 2015, σ. 84 αρ. 379), απεικονίζει τον στρατηγό Μακρυγιάννη, αλλά παρουσιάζει διαφοροποίηση της φυσιογνωμίας ως προς την ξυλογραφία...

16. Για την τεχνική βλ. Δ. Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές*, ό.π., σ. 112.

17. Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Γερμανοί ζωγράφοι στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, διατριβή για ωριμότητα, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 53, 54, 231, αρ. 41.

18. Τα σχέδια των λιθογραφιών φυλάσσονται στην Εθνική Πνακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, κατόπιν αγοράς τους το 1926 από τον τότε διευθυντή της Ζαχαρία Παπαντωνίου (1877-1940), βλ. Μαρούσα Ζ. Κασμάτη (επιμ.), *Αθήνα - Μόναχο. Τέχνη και Πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Κατάλογο έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πνακοθήκη

και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 2000, σ. 401 [Sabine Fastert], ο οποίος το είδε συμπληρωματικά, βλ. το άρθρο του «Ο Κόσμος της Τέχνης: Ο Κραγιόνι και το εικοσιένα», εφ. *Ελεύθερο Βήμα*, 23 Μαΐου 1926.

19. Πιθανόν η αποσιώπησή της να μην είναι άσχετη και προς την απαγόρευση της προσωπολατρίας του Στάλιν από το διάδοχο του Νικήτα Χρουστσόφ (1894-1971), όπως τη διατύπωσε εκείνος στο 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ (14-25 Φεβρουαρίου 1956). Τον απόλοχο της αποσταλινσκοποίησης βίωσε έκτοτε και το ΚΚΕ.

20. Ο Τάσσο ήταν παρών στο 11ο Συνέδριο του ΚΚΕ το 1982 και στο 3ο Συνέδριο της ΚΝΕ το 1983 και σε όλες τις κομματικές πολιτιστικές εκδηλώσεις, δίπλα στον Ρίτσο, στον Θεοδωράκη, στον Κατράκη. Υστερο έργο του, η αφίσα της εκδήλωσης του ΚΚΕ για τα σαράντα χρόνια από την αντιφασιστική νίκη στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας, στο Νέο Γένηρο, στις 12 Οκτωβρίου 1985, με τον ήλιο-σύμβολο των λαϊκών αγώνων και της δικής του τέχνης. Βλ. «Α. Τάσσο. Λαϊκό προσκείμενο», εφ. *Ριζοσπάστης*, 15 Οκτωβρίου 1985.

21. «Η συνεισφορά της Λευτεριάς», εφ. *Ριζοσπάστης* (: αφιέρωμα 7 Μέρες, Α. Τάσσο), ό.π.